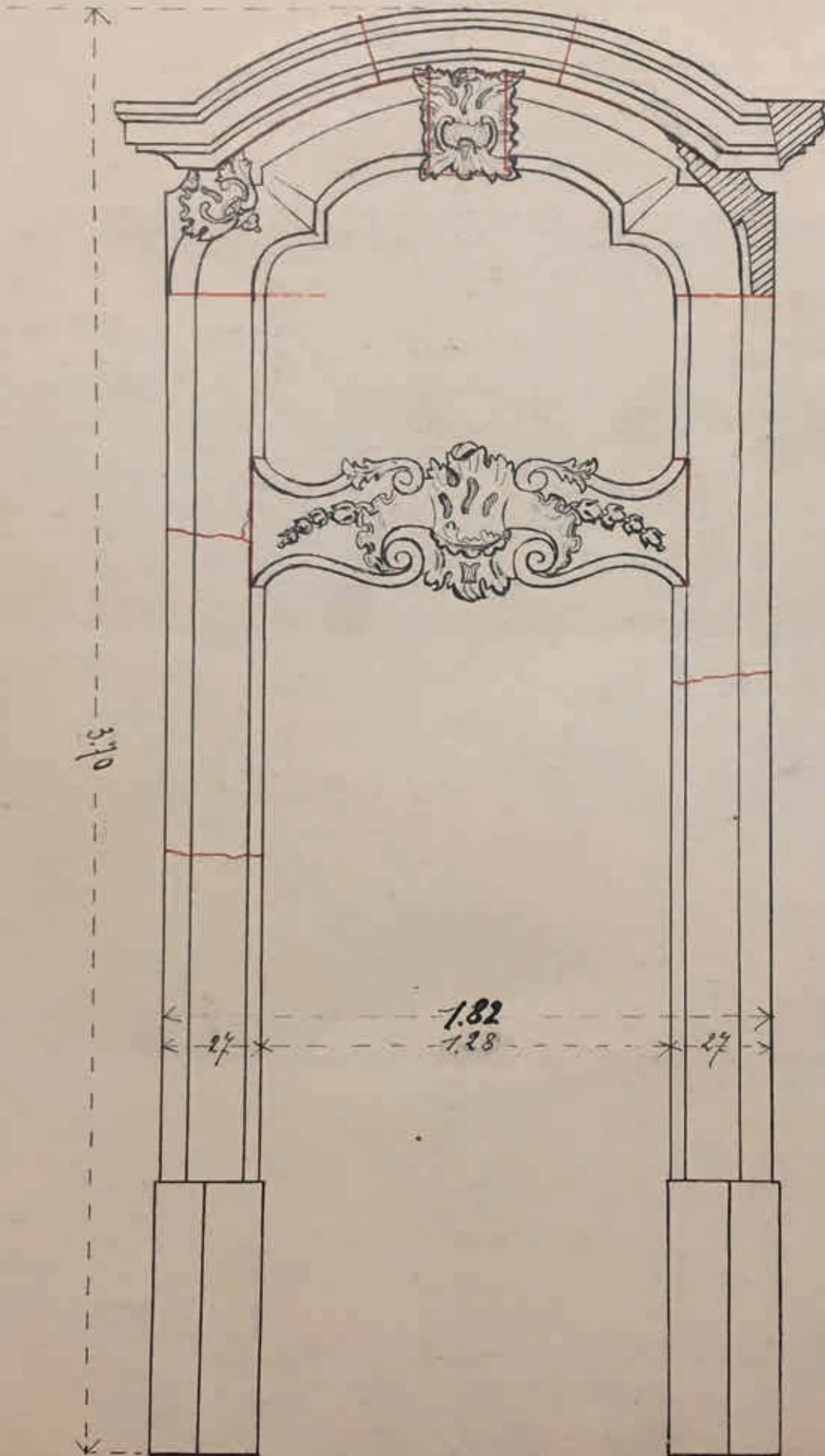

PORTE EN PIERRE BLEUE
PROVENANT DE LA RUE DES LONGS CHARIOTS N°14
DEMOLIE EN 1927

VAN KUNSTOBJEET TOT BOUWAFVAL

HET STEDELIJK BELEID ROND AFBRAAKMATERIALEN IN BRUSSEL (1860-1940)

LARA REYNIERS,
STEPHANIE VAN DE VOORDE
EN INE WOUTERS

In *Buildings must die* benadrukken Stephen Cairns en Jane Jacobs dat gebouwen als materiële entiteiten voortdurend en onvermijdelijk onderworpen zijn aan processen van economische, sociale en culturele herwaardering. Deze herwaardering leidt vervolgens tot beslissingen over behoud, renovatie of afbraak van gebouwen en gebouwdelen.¹ Terwijl in de literatuur en in de architectuurpraktijk herwaardering veelal plaatsvindt op de schaal van volledige gebouwen of grotere stadsdelen, is er relatief weinig aandacht voor de herwaardering van gebouwcomponenten en bouwmaterialen die deel uitmaken van deze grotere structuren. De herwaardering van het gebouw en die van zijn onderdelen lopen vaak uiteen. Een gebouw dat als verouderd of waardeloos wordt beschouwd, kan componenten met economische waarde bezitten. Bovendien verschillen gebouwen van de samenstellende componenten in hun mogelijkheid tot verdwijnen. Hoewel in architectuurhistorisch onderzoek naar de afbraak van gebouwen vaak termen als ‘destructie’, ‘kaalslag’ of ‘tabula rasa’ gehanteerd worden, benadrukt Hélène Jannièrre in ‘La démolition en chantier’ dat dit soort benaderingen belangrijke materiële en sociale aspecten van afbraak over het hoofd zien.² Materie blijft steeds behouden: afbraakmaterialen verdwijnen niet, maar worden verplaatst of getransformeerd. Hierdoor kunnen ze opnieuw worden gebruikt, gerecycled of gestort als afval, afhankelijk van de waarde die men eraan toekent. Een zorgvuldige waardebeoordeling van afbraakmaterialen is daarom cruciaal in een adequaat beleid omtrent het beheren en voorkomen van bouwafval. Door gebouwcomponenten en bouwmaterialen centraal te stellen, wordt een alternatieve herwaardering van erfgoed in beslissingen over behoud, renovatie of afbraak mogelijk. Zo streven Allison Arlotta en Susan Ross naar een materiële benadering waarin erfgoed-

waarden en hergebruikpraktijken elkaar aanvullen en verrijken.³

Een beter inzicht in de waardebeoordeling van afbraakmaterialen door de jaren heen kan hierbij een belangrijke meerwaarde bieden. Sinds de jaren dertig van de vorige eeuw hebben architectuur- en kunsthistorici zich toegelegd op de bestudering van spolia, de praktijk van het zichtbaar hergebruiken van bouw-elementen, waarbij ze de symbolische waarde van afbraakmaterialen hebben aangetoond.⁴ Recent is de onderzoeksfocus verbreed naar verschillende vormen van hergebruik in historische constructiepraktijken, waarbij de waarde van afbraakmaterialen wordt verbonden met economische voordelen en bevoorradingsproblemen.⁵ De aandacht gaat echter vooral uit naar materialen die hergebruikt werden, terwijl materialen die hun waarde verloren nauwelijks bestudeerd worden. Daardoor blijft ook de relatie tussen de waardebeoordeling en het waardeverlies van afbraakmaterialen onderbelicht. Die wederzijdse beïnvloeding is met name van belang voor de negentiende en twintigste eeuw, een periode waarin de problematiek van bouwafval zich prominent manifesteerde.

Dit artikel onderzoekt de invloed van de waardebeoordeling van afbraakmaterialen in de stad Brussel tussen 1860 en 1940 op hun uiteindelijke bestemming aan de hand van een analyse van het stedelijke beleid rond afbraak. De jaren zestig van de negentiende eeuw vormen een keerpunt in het afbraakbeleid, waarbij het Brusselse stadsbestuur de mogelijkheid kreeg om grootschalige afbraakwerken uit te voeren als radicale oplossing voor de verschillende problemen waarmee het oude stadscentrum te kampen had, zoals overbevolking en een gebrek aan hygiëne.⁶ Met de stad Brussel als opdrachtgever voor deze grootschalige afbraakprojecten ontstond er een direct economisch belang voor het stadsbestuur in de verwerking van de aanzienlijke hoeveelheden afbraakmaterialen die hierbij vrijkwamen. Daarnaast speelden ook de bestuurlijke verantwoordelijkheden met betrekking tot de netheid

◀ 1. Schets uit de inventaris van bewaarde objecten uit afgebroken gebouwen opgeslagen in de stadsdepots in Sint-Jans-Molenbeek (Stadsarchief Brussel, ARCH 808)

op straat, het stadsbeeld, en een opkomend lokaal belang in erfgoed een belangrijke rol in het afbraakbeleid. Deze convergerende belangen gaven vorm aan het beleid in afbraakmaterialen en bleven relatief consistent tot de Tweede Wereldoorlog, waarna het economische belang van afbraakmaterialen geleidelijk aan relevantie verloor en het erfgoedlandschap in Brussel veranderde.⁷

Na een korte schets van het juridische en administratieve kader, gaat dit artikel in op de definities die de stedelijke overheid hanteerde om de verschillende soorten afbraakmaterialen te categoriseren. Daarna behandelen we voor elke categorie de gehanteerde waarderingscriteria en -methoden, en de wijze waarop deze factoren hun uiteindelijke bestemming beïnvloedden. Zo wordt duidelijk waarom verschillende soorten afbraakmaterialen, soms uit eenzelfde project, op verschillende manieren werden verwerkt. Het beleid dat de stedelijke overheid in Brussel voerde, sluit aan bij Europese trends waarin de stedelijke overheid met afbraakcampagnes ingreep in het stedelijk weefsel.⁸ De bevindingen voor de Brusselse casus dragen op die manier bij aan een beter begrip van grootschalige stadsvernieuwing en de relatie tussen stadsontwikkeling, monumentenzorg, hergebruik en afvalbeheer.

BELEID VOOR VOORTDURENDE AFBRAAK

In juni 1921 vestigde Brussels burgemeester Adolphe Max tijdens de gemeenteraad de aandacht op de negatieve gevolgen van grootschalige publieke werken op het beeld en de leefbaarheid van de Belgische hoofdstad: 'Il est inadmissible, en effet, que la capitale continue à offrir de tous côtés le spectacle de quartiers en ruines, de terrains inutilisés et de chantiers laissés à l'abandon.'⁹ Hij bevestigde hiermee de heersende perceptie over Brussel als een permanente afbraakwerf. Sinds de jaren zestig van de negentiende eeuw veranderde de stad ingrijpend als gevolg van grootschalige werken, geïnitieerd door de lokale en nationale overheden. Projecten zoals de overwelving van de Zennerivier vanaf 1866, de herontwikkeling van de volkswijk Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw vanaf 1876 en de aanleg van de ondergrondse Noord-Zuid treinverbinding voor het spoor in de periode tussen 1902 en 1952 vereisten de afbraak van honderden gebouwen.¹⁰ Deze uitgebreide afbraakwerkzaamheden strekten zich vaak over meerdere jaren uit, wat resulteerde in verlaten stad delen en braakliggende terreinen waar enkel de afbraakmaterialen achterbleven (afb. 2).

In 1867 nam de rol van de stedelijke overheid in de coördinatie en herontwikkeling van de stad toe, als gevolg van een wijziging van de onteigeningswet van 1858. Dit juridisch kader, oorspronkelijk bedoeld voor de compensatie van individuele eigenaars, evolueerde in 1867 tot een krachtig instrument voor de grootscha-

lige onteigening van hele wijken. Het gaf het Brussels stadsbestuur de macht om uitgebreide infrastructuurprojecten te realiseren: de onteigende wijken werden afgebroken tot schone lei voor nieuwe wegen en rioleeringsnetwerken en de braakliggende percelen konden worden verkocht aan projectontwikkelaars en particulieren. Zo kon het stadsbestuur, door een combinatie van onteigening en afbraak, het dichtbebouwde en fijnmazige stadsweefsel herstructureren.¹¹

De planning en coördinatie van afbraakprojecten namen een aanzienlijk aandeel in de dagelijkse werkzaamheden van Openbare Werken in. De Brusselse stadsarchieven getuigen hoe de coördinatie van de afbraakwerken en de verwerking van afbraakmaterialen uitgebreid werden gedocumenteerd. Voorschriften met betrekking tot afbraakmaterialen waren opgenomen in de stedelijke bouwverordening, en bijgevolg van toepassing op alle bouwactiviteiten in de stad Brussel.¹² Daarnaast kon het stadsbestuur aanvullende voorschriften opnemen in de bijzondere bestekken van projecten waarvoor het als opdrachtgever fungeerde.¹³ Deze bijzondere bestekken (*cahier des charges spécial*) werden telkens afgeleid van het algemene bestek voor projecten van de stad Brussel (*cahier des charges général*), dat op zijn beurt was geënt op de provinciale en nationale bestekken.¹⁴ De handhaving van deze voorschriften vereiste aanzienlijke administratieve inspanningen van de dienst Openbare Werken; ongeveer tweeduizend documenten met verslagen, rapporten en correspondenties uit de periode 1864-1907 zijn beschikbaar in de stadsarchieven.¹⁵

AFBRAAKMATERIALEN DEFINIËREN

De overgeleverde archiefdocumenten werpen licht op de terminologie die de stedelijke overheid gedurende de onderzochte periode 1860-1940 consistent hanteerde om materialen afkomstig van afbraak te benoemen. De materialen werden verdeeld in drie hoofdcategorieën: (1) schatten, kunstwerken, objecten gerelateerd aan numismatiek en natuurhistorie en alle andere objecten van enige waarde ('trésors, objets d'art, de numismatique, d'histoire naturelle et tous autres objets ayant quelque valeur'), (2) materialen en objecten ('matériaux', 'matériaux à provenir de démolition', 'objets'), en (3) puin, aarde en afval ('décombres', 'gravois', 'débris', 'terres', 'déchets'). Hoewel de documenten geen definities voor deze termen geven, bevestigen de uiteenlopende categorieën dat een brede definitie werd gehanteerd voor 'afbraakmaterialen': zowel volledige bouwfragmenten als afzonderlijke materialen en puin werden in beschouwing genomen. Interessant is het gebruik van 'afval' als onderdeel van een specifieke categorie, in tegenstelling tot de hedendaagse generieke term 'bouwafval', die nagenoeg alle afbraakmaterialen omvat. In de periode 1860-1940 bleven de categorieën vrijwel onveranderd. Deze consistentie

2. Aan het begin van de twintigste eeuw werden delen van de volksbuurt Putterij gesloopt om ruimte te maken voor de Noord-Zuidverbinding. De braakliggende terreinen, met inbegrip van de restanten van muren en de achtergebleven afbraakmaterialen, bleven lange tijd onaangeroerd (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

suggereert een zekere stabiliteit in het beleid.

De categorisering van afbraakmaterialen impliceert een waardehiërarchie. De benoeming van schatten, kunstwerken en objecten van waarde getuigt van een erkenning van hun artistieke of iconische waarde. De categorie materialen en objecten die voortkomen uit afbraak zou evenzeer kunnen wijzen op een mogelijkheid tot behoud of hergebruik. De derde categorie, puin, aarde en afval, omvat daarentegen materialen die wellicht niet allemaal vatbaar waren voor hergebruik, maar waarvoor ook een beleid diende te worden ontwikkeld. In de bespreking hieronder zullen we verder ingaan op de vormen en verschijningen van elke categorie in de archiefdocumenten van de stad Brussel, de waardebeoordeling en, hiermee samenhangend, het lot van deze materialen.

SCHATTEN, KUNSTWERKEN EN OBJECTEN VAN WAARDE

In de bestekken van haar afbraakprojecten gaf de stad aan dat waardevolle voorwerpen die tijdens de afbraak- of graafwerken werden ontdekt, met inbegrip van schatten, kunstwerken, objecten met betrekking tot numismatiek en natuurlijke historie of andere objecten van enige waarde, automatisch eigendom van de stad zouden worden. Voorbeelden van deze eerste categorie van afbraakmaterialen zijn ijzeren hekwerken, marmeren toonbanken, open haarden en verschillende stenen architecturale decoraties.¹⁶ In de praktijk werden ze vaak op voorhand geïdentificeerd

en nam de stedelijke overheid specifieke maatregelen om ze vóór de afbraak uit de gebouwen te verwijderen of tijdens het afbraakproces door de afbraakaanemer aan de stad te laten leveren.

De gedemonteerde elementen werden beschouwd als voorwerpen die de geschiedenis of de identiteit van de stad belichaamden. Om die historische betekenis te kunnen valoriseren, dienden ze uit de gebruikscyclus in de bouwsector gehaald te worden. De inspanningen die werden geleverd om deze voorwerpen te verwerven en te behouden, kunnen dus worden begrepen als een reactie op de transformatie en het verdwijnen ervan. Vaak waren er individuen binnen de stedelijke administratie die zich hiervoor bijzonder inzetten. Zo koesterde Alphonse Wauters, stadsarchivaris van 1842 tot 1898, sinds 1860 het idee om een stadsmuseum voor de geschiedenis van Brussel op te richten. Naast archiefstukken zou het museum ook archeologische vondsten en elementen van afgebroken huizen bewaren. Dit idee, geheel in lijn met de negentiende-eeuwse Europese trend van stadshistorische musea, zou in de jaren tachtig worden gerealiseerd: door de gedeelde inspanningen van Wauters en burgemeester Charles Buls werd het Brusselse stadsmuseum in 1887 ingehuldigd.¹⁷ De afbraakmaterialen die in het museum belandden, werden geïdentificeerd door ambtenaren die de onteigende, voor afbraak bestemde gebouwen inspecteerden. Zo speelde onder anderen Pierre-Victor Jamaer tijdens zijn ambts-

termijn als stadsarchitect van 1864 tot 1895 een belangrijke rol in de identificatie van elementen met artistieke of historische waarde.¹⁸

In 1903 kreeg het identificeren van waardevolle elementen een nieuwe impuls door de oprichting van het Comité d'études du Vieux Bruxelles (1903-1939). Het Comité vertegenwoordigde de Brusselse tak van diverse erfgoedorganisaties en kreeg financiële steun van het stadsbestuur, maar fungeerde los van de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg. Het had slechts een beperkte invloed op beslissingen met betrekking tot

behoud of afbraak van monumenten, maar richtte zich vaak op het iconografisch documenteren van gebouwen en gebouwfragmenten aan de hand van foto's, met bijzondere aandacht voor elementen met een 'oud karakter' en 'artistieke' of 'pittoreske' waarde.¹⁹ Deze fotografische documentatie had waarschijnlijk ook een belangrijke functie voor het identificeren van waardevolle elementen die dreigden te verdwijnen door grootschalige projecten zoals de Noord-Zuidverbinding (afb. 3-5). Het Comité ijverde ook voor de fysieke bewaring van objecten: voormalig burgemees-

3. De fotoreportages van het Comité d'études du Vieux Bruxelles hadden ook tot doel om potentiële waardevolle elementen te documenteren. Tussen 1903 en 1938 werden verschillende architecturale details van bedreigde gebouwen gefotografeerd, zoals dit voorbeeld uit 1910 van een traponderdeel (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

4. Gedemonteerde traponderdelen (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

5. Gedemonteerde binnendeur (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

6. Foto genomen door het Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles van een traponderdeel in de Terarkenstraat 12, dat later in 1909 werd opgeslagen in de stadsdepots in Sint-Jans-Molenbeek (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

ter Buis, die het Comité van 1906 tot 1914 leidde, stelde voor om in het Jubelpark een architectuurhistorisch openluchtmuseum op te richten waar interessante bouwfragmenten konden worden tentoongesteld.²⁰ Hoewel dit openluchtmuseum niet werd gerealiseerd, hebben de inspanningen van het Comité ongetwijfeld bijgedragen aan de bewaring van meer dan tweehonderd architecturale elementen in de stadsdepots in Sint-Jans-Molenbeek (afb. 1, 6).²¹

Het Comité ging nog een stap verder en pleitte ook

voor het hergebruik van deze elementen in reconstructies: wanneer gebouwen met historische waarde niet op hun oorspronkelijke locatie bewaard konden blijven, moedigde men de reconstructie ervan op een andere locatie aan met gebruik van de originele bouwmaterialen.²² Er waren echter ook tegenstanders van deze reconstructiepraktijk: de voornaamste beroepsorganisatie van architecten, de Société Centrale d'Architecture de Belgique, beschouwde deze benadering als verouderd.²³ Ook in erfgoedorganisaties groeide in de loop van de twintigste eeuw weerstand tegen deze praktijk: in 1931 werd met het Charter van Athene de reconstructie in toto van gebouwen veroordeeld, al werd gebruik van de originele materialen bij de herbouw van gedeeltelijk ingestorte monumenten nog wel aangeraden. In 1964 werd met het Charter van Venetië duidelijk aangegeven dat een monument onlosmakelijk verbonden is met zijn omgeving en dat het verplaatsen van een monument of onderdelen ervan onaanvaardbaar is.²⁴

Aan het eind van de negentiende en tijdens het grootste deel van de twintigste eeuw bleef het demonteren en hergebruiken van bouwfragmenten in een nieuwe context in Europa een veelgebruikte praktijk bij de transformatie van oude stadsdelen.²⁵ In Nederland bijvoorbeeld hielden Amstelodamum en de Commissie van Stadsschoon zich vanaf 1900 bezig met soortgelijke activiteiten.²⁶ Deze handelwijze, ingebed in de geschiedenis van spoliapraktijken van de klassieke Oudheid tot nu, onderlijnt de symbolische betekenis van het hergebruik van bouwelementen. Ze legt de nadruk op het tentoonstellen van identiteit, het koesteren van herinneringen, het waarborgen van visuele continuïteit en het behoud van vakmanschap. Ondanks de grootschalige vernieuwingsacties in het stadscentrum waren er ook in het Brusselse stadsbestuur stemmen die symbolische waarde toekenden aan afbraakmaterialen uit het verleden en pleitten voor behoud en hergebruik. Het bewaren van deze elementen met historische, artistieke of pittoreske waarde diende als een tussenstap om de materialen een nieuwe bestemming te geven in de stad, waar die waarden met het publiek konden worden gedeeld. Het betrof slechts een beperkt deel van de vrijgekomen afbraakmaterialen, aangezien deze waardevolle objecten per definitie zeldzaam waren.

MATERIALEN EN OBJECTEN

Foto's van de afbraakwerkzaamheden in het historische stadscentrum illustreren hoe materialen en objecten zonder specifieke symbolische of artistieke waarde zoals hout, baksteen, natuursteen en kasseien in grotere hoeveelheden vrijkwamen (afb. 7-9). De stedelijke overheid hanteerde diverse benaderingen om de economische of gebruikswaarde van deze materialen en objecten te bepalen. In de algemene bestekken

7. Afbraakmaterialen zijn te zien in de foto's die tijdens afbraakwerken werden gemaakt in Brussel tussen 1860 en 1940. Deze foto, genomen in 1907, toont gesorteerde houten balken, bakstenen en gedemonteerde ramen (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

8. De bewerking en het transport van gedemonteerde houten planken en bakstenen rond 1905 (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

9. Gesorteerde dakpannen en houten balken gereed voor transport in 1911 (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

eiste ze dat aannemers de vrijgekomen materialen en objecten zouden vrijwaren en eventuele schade herstellen of ze vervangen om zo het hergebruik ervan mogelijk te maken.²⁷ Het hergebruik van bouwmaterialen op de plaats van afbraak liet toe om de bouwkosten van het heropbouwproject te verlagen, maar dit was enkel mogelijk wanneer afbraak en heropbouw naadloos op elkaar aansloten. Bij grootschalige stadsvernieuwingsprojecten was deze strategie minder toepasbaar, aangezien er vaak lange perioden tussen waren. Bovendien verschilde de opdrachtgever voor de afbraak (de stad Brussel) meestal van de opdrachtgever voor de heropbouw (bouwpromotoren of particulieren), waardoor de stad een leeg terrein moest achterlaten na afbraak.

Om de economische waarde van deze materialen te kunnen verzilveren zonder ze zelf te hergebruiken, transporteren of stockeren, hanteerde de stad een strategie waarbij de afbraakaanemer eigenaar werd van de vrijgekomen bouwmaterialen door middel van een financiële transactie. Deze strategie blijkt uit de bijzondere bestekken voor de stedelijke afbraakprojecten met titels zoals 'Bestek voor de verkoop, op last

van afbraak, van de huizen' of 'Clausules en voorwaarden waaronder het College van Burgemeester en Schepenen de materialen verkregen uit de afbraakwerkzaamheden zal toewijzen' (afb. 10).²⁸ Deze 'verkoop' omvatte alle afbraakmaterialen met uitzondering van specifieke objecten van waarde uit de eerste categorie.²⁹ Vanaf 1884 voerde het stadsbestuur bijkomende uitzonderingen in, waardoor water- en gastellers, -leidingen en -installaties van verkoop werden uitgesloten.³⁰

De stedelijke overheid kende afbraakprojecten toe aan de aannemer die het meest gunstige bedrag bood voor de waarde van de afbraakmaterialen en arbeids- en transportkosten. Omdat in bijna alle gevallen de waarde van de afbraakmaterialen de arbeidskosten ruimschoots overtrof, vergoedde de stad de aannemers in afbraakmaterialen en ontving het daarboven nog een geldbedrag. In meer dan honderd geraadpleegde bestekken tussen 1864 en 1922 werd slechts één geval aangetroffen waarin de stad de aannemer een bedrag van 25 Belgische frank (BEF) betaalde voor de afbraak van een gebouw in 1890.³¹ In een ander geval gunde de stad een afbraak voor 0 BEF.³²

Om ervoor te zorgen dat de materialen tegen een gepaste prijs werden verkocht, stelden bouwinspecteurs schattingen op.³³ Uit een schatting uit 1883 blijkt bijvoorbeeld dat de waarde van een dakpan 0,02 BEF bedroeg, terwijl de waarde van een eiken dakspant op vijftien BEF per stuk werd geschat door de bouwinspecteur. De financiële waarde van bakstenen was echter moeilijker vast te stellen doordat de kwaliteit niet altijd visueel te beoordelen was. De inspecteur kende een 'onzekere' waarde van 35 BEF toe aan het geheel van bakstenen. Aan andere elementen, zoals houten balken, ramen, deuren, traptreden en metalen objecten van ijzer, zink en lood werd een zekere financiële waarde toegekend. Afbraakmaterialen zoals puin, aarde en afval maakten geen deel uit van deze schatting,

wat suggereert dat ze weinig tot geen financiële inkomsten opleverden (afb. 11).³⁴ In gevallen waarin de offertes van afbraakaannemers aanzienlijk lager waren dan de geschatte opbrengst kon de stad ervoor kiezen de verkoop uit te stellen en nieuwe offertes op te vragen. Aanvankelijk deelde de stad deze schattingen met geïnteresseerde aannemers, maar rond 1880 vroeg stadsarchitect Jamaer expliciet om hiermee te stoppen, mogelijk om hogere offertes aan te trekken.³⁵ De stad trachtte immers haar inkomsten te maximaliseren door concurrentie tussen aannemers aan te moedigen en de verkoop openbaar aan te kondigen.³⁶

De inkomsten uit de verkoop van deze afbraakmaterialen kwamen in beperkte mate tegemoet aan de hoge onteigeningskosten die gepaard gingen met

10. Affiche voor de 'verkoop van gebouwen op last van afbraak'. De stedelijke overheid gunde de afbraak van onteigende gebouwen via de overdracht van materialen en een financiële transactie tijdens een openbare veiling. De stad hoopte door het verspreiden van deze affiches zoveel mogelijk geïnteresseerde kopers aan te trekken (Stadsarchief Brussel, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition 1885)

<p style="text-align: center;">VILLE DE BRUXELLES</p> <p style="text-align: center;">VENTE DE BATIMENTS à charge de démolition</p> <p>Le VENDREDI 5 JUNI 1885, à une heure, il sera procédé, dans l'une des salles de l'Hôtel de Ville, à l'adjudication, au plus offrant et sur mise à prix, des matériaux à provenir de la démolition de maisons, divisée en quatre lots, savoir :</p> <p>1er Lot. Maisons rue de l'Astre, n°s 26, 28 et 30. 2e Lot. Maisons rue de l'Astre, n°s 36, 38 et 40. 3e Lot. Maisons rue du Manège, n°s 6 et 8. 4e Lot. Maisons rue Auguste Orts, n°s 36, 38, 40 et 42, et Maisons rue des Poissonniers, n°s 22, 24, 26, 28 et 30.</p> <p>Une garantie de 100 francs devra être déposée séance tenante par le dernier enchérisseur.</p> <p>Les soumissionnaires peuvent prendre communication du cahier des charges dans les bureaux de l'Administration communale (5e Division, rez-de-chaussée), tous les jours non fériés, de 10 à 2 heures.</p> <p>Bruxelles, le 22 mai 1885.</p> <p style="text-align: center;">Tous les détails Le Secrétaire, A. DWELSHAUVERS.</p> <p style="text-align: right;">Le Collège, BULS.</p>	<p style="text-align: center;">STAD BRUSSEL</p> <p style="text-align: center;">VERKOOPING VAN GEBOUWEN op last van afbraak</p> <p>Op VRIJDAG 5 JUNI 1885, te één ure, zal er, in eene der Stadhuiszalen, overgegaan worden tot de toewijzing, aan den meestbiedende en op prijsstelling, der bouwstoffen voort te komen van de afbraak van huizen, in vier loten verdeeld, te weten:</p> <p>1e Lot. Huizen der Sterrestraat, n°s 26, 28 en 30. 2e Lot. Huizen der Sterrestraat, n°s 36, 38 en 40. 3^e Lot. Huizen der Rijschoolstraat, n°s 6 en 8. 4^e Lot. Huizen der Auguste Ortsstraat, n°s 36, 38, 40 en 42, en Huizen der Vischverkoopersstraat, n°s 22, 24, 26, 28 en 30.</p> <p>Eene borgsom van 100 frank zal oogenblikkelijk door den laatsten aanbieder moeten gestort worden.</p> <p>De aanbieders mogen kennis nemen van het lastenboek in de kantoren van het Gemeentebestuur (5e Afdeling, beneden), alle werkdagen, van 10 tot 2 ure.</p> <p>Brussel, den 22 Mei 1885.</p> <p style="text-align: center;">Tous les détails Le Secrétaire, A. DWELSHAUVERS.</p> <p style="text-align: right;">Het Collège, BULS.</p>
---	--

Bruxelles, 17 Jules Bataillon, imprimeur de la Ville.

Valueur approximative des matériaux à provenir
de la maison à démolir place du Jeu de Ballle
N° 38 angle vers la rue des Pradis.

1 ^e	Environ 1000 vieilles tuiles à 202 fr	20.00
2 ^e	Deux charpentes en creux chêne à 15.00	30.00
3 ^e	60 chevrons " à 0.50	30.00
4 ^e	2 poutres " 7.50	15.00
5 ^e	80 gites " 1.00	80.00
6 ^e	12 Chassies " 4.00	48.00
7 ^e	9 portes - - - - -	27.00
8 ^e	30 marches d'escalier 1.00	30.00
9 ^e	5 seuils de fenêtre 1.50	7.50
10 ^e	Vieux fer d'ancrage . - - - -	7.50
11 ^e	Objets divers tel que zinc plomb etc etc - - - - -	20.00

Total fr 315.00

Impensés pour la valeur des biques 35.00

Somme totale fr 350.00

11. Schatting uit 1883 voor de waarde van de materialen en objecten in een gebouw op het Vossenplein dat de stad liet afbreken. Deze schatting omvatte diverse bouwmaterialen, zoals dakpannen, daksparren, balken, deuren en traptreden (Stadsarchief Brussel, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition 1883)

grootschalige stedelijke transformaties.³⁷ Hoewel deze inkomsten in sommige jaren piekten, zoals in 1861 toen de verkoop van afbraakmaterialen meer dan een procent van de totale inkomsten genereerde, bedroegen ze tussen 1860 en 1940 gemiddeld slechts 0,2 procent van de totale stadsinkomsten.³⁸ In 1890 trok een ambtenaar van het stadsbestuur het nut van een publieke aanbesteding voor afbraak zelfs in twijfel omdat hij schatte dat het grootste deel van de opbrengst opgeslokt zou worden door de kosten voor het bekendmaken van de verkoop, waaronder het drukken en verspreiden van posters.³⁹ De wederverkoop van de gronden die vrijkwamen na de afbraak bleek een belangrijkere bron van inkomsten, temeer omdat de vernieuwing van de buurten de grondprijzen deed stijgen.⁴⁰ Niettemin illustreert discussies over de verkoop van afbraakmaterialen in de context van de financiering van grootschalige stadstransformaties dat de stad Brussel de waarde van deze materialen erkende in haar bijdrage aan de stedelijke financiën.⁴¹ Bovendien fungeerden de afbraakmaterialen als een vorm van garantie of onderpand in situaties waarin afbraakaannemers hun verplichtingen niet nakwamen, zoals bij vertraagd werk of onvoltooide projecten. In die gevallen kon de stad de materialen in beslag nemen en op eigen initiatief de afbraak voltooien. Deze aanpak verdween echter in de bijzondere bestekken na 1873.⁴²

Hoewel de stedelijke overheid na de eigendomsoverdracht van de afbraakmaterialen aan de aannemer geen zeggenschap meer had over het hergebruik, had de door haar toegekende financiële waarde invloed op hun uiteindelijke bestemming. Omdat de aannemer in natura werd vergoed voor zijn werk diende hij winst te maken via de afbraakmaterialen – hetzij door ze te gebruiken in andere projecten, hetzij door ze verder te verkopen. Dit stimuleerde aannemers om materialen nauwkeurig te ontmantelen. Naast de financiële inkomsten die deze praktijk voor de stad opleverde, verzekerde de verkoop van afbraakmaterialen dat hun gebruikswaarde behouden bleef en deze materialen konden voortbestaan. Op die manier konden afbraakmaterialen opnieuw nuttig worden ingezet in verschillende toepassingen, zelfs wanneer het gebouw waaruit ze afkomstig waren als ongewenst, onhygiënisch of hinderlijk werd beschouwd. Het aanhouden van deze praktijk in de onderzochte periode toont dat potentiële kopers voortdurend interesse toonden in afbraakmaterialen. Er deden zich echter ook situaties voor waarin afbraakaannemers moeilijkheden ondervonden om de vrijgekomen materialen te verkopen of te transporteren, met name in de winter wanneer door slechte weersomstandigheden het transport werd bemoeilijkt of de algemene bouwactiviteit was teruggevallen.⁴³ In bepaalde gevallen bood de stad slopers dan de mogelijkheid om braakliggende gronden te huren, zodat ze hun verkoopactiviteiten konden voortzetten

en de materialen alsnog een nuttige bestemming konden vinden.⁴⁴

Eerder onderzoek toonde aan dat hergebruik van bouwmaterialen tot en met de negentiende eeuw gangbaar was in Brussel en elders.⁴⁵ De analyse van het beleid van het Brusselse stadsbestuur tussen 1860 en 1940 toont aan dat dit ook in de eerste helft van de twintigste eeuw een belangrijke praktijk bleef. De omvang van de onteigeningen en afbraakwerken in deze periode toont bovendien aan dat het ging om aanzienlijke hoeveelheden afbraakmaterialen die door de stedelijke overheid werden voortgebracht, beheerd en verzilverd.

PUIN, AARDE EN AFVAL

Afbraak leverde niet alleen herbruikbare en verkoopbare materialen op, maar ook puin, aarde en afval. De stad voorzag niet in het meten van hoeveelheden en hanteerde geen specifieke criteria voor de waardebeoordeling ervan. Dit suggereert dat puin, aarde en afval van minder belang waren voor de stedelijke overheid. Aannemers kregen niettemin toestemming om puin en aarde te gebruiken voor het opvullen van bouwputten, vooral wanneer de stad eiste dat ze na de afbraakwerken een egaal terrein op straatniveau achterlieten (afb. 12A en B).⁴⁶ De hoeveelheid puin en aarde die op deze manier nuttig kon worden gebruikt op de afbraaklocatie was evenwel beperkt; de overschotten dienden samen met de herbruikbare materialen en objecten te worden afgevoerd. Er bestond een subtiel verschil in de bewoordingen van de stedelijke overheid in bouwvoorschriften, dat inzicht biedt in het onderscheid en de verwachte bestemming van beide categorieën: materialen werden ‘vervoerd’ (‘transport’), terwijl puin en aarde werden ‘verwijderd’ (‘enlèvement’).⁴⁷ Het eerste impliceerde de intentie om afbraakmaterialen te verplaatsen, en dus elders een nieuwe bestemming te geven, terwijl dit bij het tweede niet het geval was.

De verwerking van puin en afval betekende extra kosten voor de aannemer, maar ook de stedelijke overheid had er belang bij om de hoeveelheid te minimaliseren. Naast esthetische bekommernissen over het stadsbeeld speelden ook veiligheidsoverwegingen mee: slecht beheerde afbraakmaterialen konden op de openbare weg gevaar opleveren en de verkeersstroom verstoren. Dit gold overigens ook voor materialen en objecten uit de tweede categorie, die door aannemers laattijdig werden verkocht of getransporteerd. Rapporten van politieagenten en medewerkers van de dienst Openbare Werken onthullen situaties waarin slopers op een illegale manier materiaal en puin achterlieten, evenals incidenten van vandalisme en diefstal van afbraakmaterialen.⁴⁸ Ook werden afbraakmaterialen door kinderen gebruikt om geïmproviseerde bouwwerken te maken en die vervolgens gretig weer af

12A en B. De stedelijke overheid vroeg afbraakaanemers om kelders, beerputten en andere putten op te vullen met puin en aarde tot op straatniveau. Dit resulteerde in een heuvelachtig landschap dat de kronkelende straten van de oude wijken volgde, zoals te zien is op een foto uit 1910 van de voormalige Putterijwijk (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

13. Slopers waren verplicht om werfhekken en structuren te voorzien om te voorkomen dat puin op de openbare weg terecht kwam, ook tijdens de sloop van de Sint-Rochuswijk aan het einde van de negentiende eeuw (foto Narcisse G., CIVA Collecties Brussel)

te breken – in een lokale krant beschreven als ‘jouer Mont des Arts’: een verwijzing naar een van de braakliggende terreinen waarvan de bebouwing op zich liet wachten.⁴⁹ Om deze problemen te verhelpen, nam de stad in haar bouwvoorschriften verplichtingen op met betrekking tot de openbare veiligheid en de stedelijke orde, waaronder het gebruik van hekken en stellingen, om te voorkomen dat afbraakmaterialen op de openbare weg terecht kwamen (afb. 13).⁵⁰ Bovendien moesten slopers afbraakmaterialen netjes tegen de gebouwen of hekken stapelen en deze dagelijks verwijderen.⁵¹

Hoewel de bouwvoorschriften en bestekken aandacht besteedden aan logistieke problemen, waren er geen langetermijnoplossingen voor afbraakmaterialen die niet onmiddellijk gebruikt konden worden in nieuwe constructies of in bouwputten. Ook andere historische documenten, zoals verslagen, rapporten en facturen van de dienst Openbare Werken, bieden weinig informatie over wat er met deze overtollige afbraakmaterialen gebeurde. Hoewel de facturen van aannemers de transportkosten van deze materialen vermelden, geven ze geen informatie over hun uiteindelijke bestemming.⁵² Dit zou erop kunnen wijzen dat overtollige afbraakmaterialen voor de stad geen groot probleem vormden. Een reden hiervoor kan zijn dat een aanzienlijk deel van de afbraakmaterialen werd hergebruikt, waardoor er weinig overtollig materiaal overbleef. Het is ook mogelijk dat overtollige afbraakmaterialen werden gestort, maar dat dit wegens de beperkte druk op de stedelijke ruimte voor de stad geen urgente kwestie was.

CONCLUSIE

Onderzoek naar het beleid van de Brusselse overheid tussen 1860 en 1940 biedt inzicht in een gelaagde benadering van afbraakmaterialen, waarin diverse waarderingsprocessen samenkwamen. Het stadsbestuur categoriseerde afbraakmaterialen in drie hoofdcategorieën, met een duidelijke hiërarchie in waarden. Deze hiërarchie hing nauw samen met de nieuwe eigenaar en de bestemming van de afbraakmaterialen. Bijzondere aandacht werd besteed aan architecturale en kunstobjecten uit onteigende gebouwen die door zowel de bouwinspecteur als de leden van het Comité d’Etudes du Vieux Bruxelles werden geïdentificeerd en vervolgens eigendom werden van de stad. Ze werden bewaard, geconserveerd – sommige stukken zijn vandaag nog te zien in het Museum van de stad Brussel – en hergebruikt. Dit beleid van de lokale overheid was ingebed in de opkomst van erfgoedpraktijken in de late negentiende eeuw, waarbij de herinnering aan het verleden via objecten aan belang won. Wat de generieke materialen zonder bijzondere artistieke of historische waarde betreft, droeg de stad de eigendom over aan de aannemers die met de afbraak waren belast. De overdracht van deze materialen bood de stad niet al-

leen een financieel voordeel, maar ontlastte haar ook van de verplichting ze te verwerken, hergebruiken, transporteren of op te slaan. De vrijgekomen financiële middelen konden deels worden gebruikt om de aanzienlijke onteigeningskosten die gepaard gingen met de stedelijke transformatie te compenseren.

De beperkte aandacht voor puin en afval in de administratieve documenten zou kunnen worden geïnterpreteerd als een gebrek aan beleid op dit punt. Toch mag hierbij de dynamische relatie tussen de verschillende categorieën afbraakmaterialen niet over het hoofd worden gezien. De verkoop stimuleerde namelijk ook hergebruik, waardoor het aandeel afval werd geminimaliseerd. Dit betekende ook dat materialen met potentieel voor hergebruik aan waarde verloren wanneer er geen koper of geschikte bestemming werd gevonden. Hoewel er in theorie een onderscheid was tussen de drie gedefinieerde categorieën, werden afbraakmaterialen dus niet consequent behandeld. De uiteindelijke bestemming van de afbraakmaterialen hing af van culturele, financiële en praktische overwegingen en van specifieke situaties en contexten. Hoewel het beleid gedurende de onderzochte periode van 1860 tot 1940 stabiel bleef, waarbij handig gebruik werd gemaakt van de heersende hergebruikcultuur om afval te minimaliseren, betekende dit niet dat de bouwpraktijk onveranderd bleef. Het beleid, gebaseerd op de ‘intrinsieke’ waarden van afbraakmaterialen en indirect afhankelijk van particuliere interesse in hergebruik om puin en afval te voorkomen, werd in een veranderende context steeds minder effectief. Vooral na de Tweede Wereldoorlog was dergelijk beleid steeds minder afgestemd op de praktische realiteit, die werd gekenmerkt door verminderde financiële voordelen van hergebruik.

Dit onderzoek draagt bij aan de toenemende erkenning van de omvang van hergebruikte bouwmaterialen in de geschiedenis van de architectuur en constructie. Daarnaast wijst het op de noodzaak om niet alleen hergebruikte afbraakmaterialen, maar ook materialen die hun waarde hebben verloren te integreren in dit historische perspectief. Ons onderzoek benadrukt dat, zelfs bij wijdverbreid hergebruik, bouwafval altijd aanwezig is en de praktijken van waardebepaling en hergebruik mede vormgeeft. Anderzijds is het zo dat, zowel in het recente verleden als vandaag, het beleid en de regelgeving met betrekking tot afbraakmaterialen eerder gericht zijn op afvalbeheer dan op afvalpreventie, vooral met betrekking tot recycling van puin en vanuit de bezorgdheid over mogelijke giftige stoffen. Inzicht in de historische praktijk toont aan dat aandacht voor de waarde van afbraakmaterialen essentieel is voor het ontwikkelen van een beleid dat gericht is op het vermijden in plaats van het beheeren van bouwafval.

NOTEN

- 1 S. Cairns en J.M. Jacobs, *Buildings must die. A perverse view of architecture*, Cambridge MA 2017, 49.
- 2 Zie bijvoorbeeld C. Barrère e.a., *L'architecture et la disparition*, Parijs 2017; H. Jannièrè, 'La démolition en chantier. De la colonne vendôme aux grands ensembles', in: V. Nègre, *L'art du chantier. Construire et démolir du xviie au xxie siècle*, Gent 2018, 116-127.
- 3 A. Arlotta, 'Locating heritage value in building material reuse', *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development* 10 (2020) 1, 6-15; S. Ross, 'Re-evaluating heritage waste. Sustaining material values through deconstruction and reuse', *Historic Environment Policy & Practice* 11 (2020) 2-3, 382-408.
- 4 H.R. Meier, 'Reuse from classical antiquity to the present', in: D. Stockhammer (red.), *Upcycling. Reuse and repurposing as a design principle in architecture*, Triëst 2020, 34-49; R. Brilliant en K. Dale, *Reuse value. Spolia and appropriation in art and architecture from Constantine to Sherrie Levine*, Londen 2016.
- 5 P. Bernardi en M. L'Héritier, 'Recyclage et emploi. La seconde vie des matériaux de construction', *Ædificare* 4 (2018) 2; J.F. Bernard e.a., *Il reimpiego in architettura*, Rome 2009.
- 6 M.F. Wagenaar, 'Het staatslandschap van de hoofdstad. De transformatie van Parijs, Brussel, Rome en Boedapest tussen 1850 en 1914', in: M.F. Wagenaar (red.), *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden*, Bussum 1998, 10-112.
- 7 L. Reyniers, S. Van de Voorde en I. Wouters, 'Small but significant. Tracing the emergence and evolution of the demolition profession in Brussels (1860-1970)', in: *Proceedings of the 8th International Congress on Construction History*, Zürich 2024; G. Meyfroots, 'Het Comité d'études du Vieux Bruxelles (1903-1939). Vier decennia in de marge van de monumentenzorg', *Monumenten & Landschappen* 20 (2001) 2, 8-33.
- 8 Wagenaar 1998 (noot 6).
- 9 Stadsarchief Brussel (SAB), Gemeentebblad 1921, Vergadering van 20 juni 1921, deel 9c, Jonction Nord-Midi – Interpellation de M. Catteau.
- 10 Een overzicht van deze werken is terug te vinden in T. Demey en P. Legrain, *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier*, Brussel 1990.
- 11 G. Abeels e.a., *Straten en stenen*, Brussel 1982; T. Demey en P. Legrain, 'Une capitale face aux défis de l'ère industrielle', in: *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier vol. 1*, Brussel 1990, 7-37.
- 12 In de periode 1860-1940 waren verschillende versies van de bouwverordening van kracht: het reglement van 14 februari 1857, 8 januari 1883, 2 april 1906 en 25 augustus 1936. SAB, Gemeentebblad 1857, 1883, 1906 en 1936, Règlement sur les bâtisses.
- 13 Dit artikel maakt gebruik van een honderdtal bijzondere bestekken van afbraakwerken in de periode tussen 1864 en 1922. SAB, Actes Administratifs (1860-1937).
- 14 In de periode 1860-1940 waren verschillende versies van het algemene bestek van kracht: het bestek van 1855, 1884, 1911 en 1930. SAB, Actes Administratifs (1860-1937); SAB, Gemeentebblad 1884, Vergadering van 23 juni 1884, deel 8, Cahier des charges général des travaux pour compte de la Ville.
- 15 SAB, Publieke Werken, 352-388, Maisons à charge de démolition (1864-1907).
- 16 SAB, Actes Administratifs, 7060 (1908); SAB, Actes Administratifs, 7473 (1909); SAB, Actes Administratifs 7833 (1910); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 364, rue Notre-Dame-de-Sommeil (1880); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 369, rue Auguste Orts et rue des Poissonniers (1885); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 370, rue Plattestein (1886); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue des Choux (1888); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue Marché au Charbon et rue Plattestein (1888); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue des Riches Claires et rue de la Grande Ile (1888).
- 17 J. Dobbels, 'Aanzetten voor een erfgoedbeleid. De afbraak van het Antwerpse burchtgebied als casestudy voor de veranderende omgang met erfgoed (1863-1900)', *Stadsgeschiedenis* 2011 (2012) 2, 129-145; A. Vanrie, 'Les archives et les archivistes de la Ville de Bruxelles', *Brusselse Cahiers Bruxellois* xxxix (2006-2007) 18; B. de Laveley e.a., *Actes du colloque 'Un musée pour une ville', Handelingen van het colloquium 'Een museum voor een stad'*, Brussel 2003.
- 18 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 367, rue Nuit et Jour (1883); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, impasse des Marchands (1887); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue des Ménages et impasse de la Grange (1887); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue des Minimes, rue Lacaille et rue des Riches Claires (1888); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 374, rue des Poissonniers (1890).
- 19 Meyfroots 2001 (noot 7); P. Ingelaere, 'De fotocollectie van het Comité d'Études du Vieux Bruxelles', *Monumenten & Landschappen* 20 (2001) 2, 34-37.
- 20 Meyfroots 2001 (noot 7).
- 21 SAB, Publieke Werken, ARCH 808, Liste des objets anciens de maisons démolies.
- 22 Deze ontwikkeling strekte zich uit buiten Brussel, en diverse erfgoedorganisaties in Europa ondernamen vergelijkbare initiatieven. Een opvallend voorbeeld hiervan is de reconstructie van volledige geveltoppen uit de zeventiende en achttiende eeuw in de jaren dertig van de twintigste eeuw in Amsterdam, onder leiding van bouwinspecteur Van Houten. Zie W. Schoonenberg, 'De Van Houtenmonumenten. Een reconstructie van de werkwijze van Eelke van Houten (1872-1970)', *Bulletin KNOB* 111 (2012) 4, 221-31; V. van Rossem, 'Moderne architectuur in de schaduw van het modernisme', *Bulletin KNOB* 107 (2008) 4, 138-146.
- 23 Meyfroots 2001 (noot 7).
- 24 C. Houbart, 'De(con)struction-(re)construction. Urban scenography in Belgium in the 1960's', *Gremium* 11 (2019) 6, 46-61; ICOMOS, Athens Charter 1931; ICOMOS, Venice Charter 1964.
- 25 J. Richarz, *Aachen – Wiederaufbau: Rekonstruktion durch Translozierung*, Aken 2020; L. Reyniers, S. Van de Voorde, en I. Wouters, 'Capturing the practice of deconstruction in Brussels (1903-1939). Photographic heritage collections as a starting point for construction history', in: J. Campell e.a. (red.), *Timber and construction*, Cambridge 2022, 387-96.
- 26 Van Rossem 2008 (noot 22).
- 27 SAB, Actes Administratifs 1860-1937, cahier des charges général.
- 28 SAB, Publieke Werken, 352-388, Maisons à charge de démolition (1864-1907); SAB, Actes Administratifs (1860-1937).
- 29 Hoewel de afbraakmaterialen uit de eerste categorie geen deel uitmaakten van de overeenkomst, werden niet alle materialen die artistieke of symbolische waarde hadden door de stad opgeëist. Hierbij kan worden verwezen naar het onderzoek van Manuel Charpy naar de voorliefde voor het verleden via oude voorwerpen als onderdeel van de negentiende eeuwse Parijse bourgeoisiecultuur. Als reactie op de grootchalige stadsrenovaties van Haussmann, kleepte de bourgeoisie hun nieuwe appartementen aan met versierselen uit het verleden, zoals oude schouwen en trappen, waarbij historische symbolische waarde boven gebruikswaarde werd geplaatst. Het is aannemelijk dat een vergelijkbare smaak zich ontwikkelde bij particulieren in Brussel. M. Charpy, 'L'ordre des choses. Sur quelques traits de la culture matérielle bourgeoisie parisienne, 1830-1914', *Revue d'histoire du XIXe siècle* 34 (2007), 105-128.
- 30 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 368, rue Saint-Quentin (1884); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 368, rue de l'Homme Chrétien (1884); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 368, rue des Denrées (1884); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 368, rue du Chêne (1884).
- 31 SAB, Publieke Werken, Maisons à

- charge de démolition, 374, rue des Poissonniers (1890).
- 32 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 367, impasse du Réveil (1883).
- 33 SAB, Publieke Werken, 352-388, Maisons à charge de démolition (1864-1907).
- 34 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 367, place du Jeu de Balle (1883).
- 35 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue aux Choux (1888).
- 36 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 377, Lettre n° 20367 du Directeur Général du Ministère des Finances (administration de l'enregistrement des domaines) au Bourgmestre (1893).
- 37 G. Abeels, 'De sanering van de benedenstad. Een speculatieve immobiliënzaak?', in: *Straten en stenen*, Brussel 1982, 153-202.
- 38 SAB, Gemeentebladen 1860-1940, Budget de la Ville: Dépenses et recettes (extra)ordinaires.
- 39 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 374, rue Notre Dame de Grâce (1890).
- 40 Abeels 1982 (noot 37).
- 41 SAB, Gemeenteblad 1921, Vergadering van 20 juni 1921, deel 9c, Jonction Nord-Midi – Interpellation de M. Catteau.
- 42 SAB, Publieke Werken, 352-388, Maisons à charge de démolition (1864-1907).
- 43 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 370, allée de Dieghem et impasse de la Betterave (1886); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 369, rue du Chêne et rue Val des Roses (1885).
- 44 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 369, rue Rouppe 2 (1884)
- 45 P. Sosnowska, 'Remploi et transformation des matériaux dans le secteur de la construction Brabançonne. Données et problèmes méthodologiques issus de l'exemple Bruxellois (XIIIe-XIXe siècle)', *Ædificare* 4 (2018) 2, 177-217; Bernardi en L'Héritier 2018 (noot 5); Bernard 2009 (noot 5).
- 46 SAB, Publieke Werken, 352-388, Maisons à charge de démolition (1864-1907); SAB, Actes Administratifs (1860-1937).
- 47 'Les voitures servant au transport des matériaux ou à l'enlèvement des terres et des décombres, doivent entrer dans l'intérieur de la propriété', SAB, Gemeenteblad 1857, 1883, 1906 en 1936, Règlement sur les bâtisses.
- 48 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 367, rue Pachéco (1883); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 364, rue Marché aux Poulets (1880); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 364, rue de Namur et impasse de la Grâce de Dieu (1880); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 364, rue et place Saint-Géry (1880); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 368, impasse de l'Aubète (1885); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 377, Marché du Parc (1893); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 367, impasse de la Chaussée (1883).
- 49 KBR, Belgicapress, Le Soir, Plat du Jour Le Sac de Bruxelles (23 september 1908).
- 50 SAB, Gemeenteblad 1857, 1883, 1906 en 1936, Règlement sur les bâtisses.
- 51 SAB, Gemeenteblad 1857, 1883, 1906 en 1936, Règlement sur les bâtisses.
- 52 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 380, rue de la Loi et chaussée d'Etterbeek (1897).

IR. L. REYNIERS verricht promotieonderzoek aan het departement Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Ze onderzoekt het belang van gerecupereerde bouwmaterialen voor de bouwsector vanaf de negentiende eeuw tot vandaag. Lara.reyniers@vub.be

PROF. DR. IR. I. WOUTERS is hoogleraar aan het departement Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Naast onderwijs in hedendaagse constructie- en renovatietechnieken doet zij onderzoek naar bouwmaterialen en -technieken uit de negentiende en twintigste eeuw. Ine.wouters@vub.be

PROF. DR. IR. S. VAN DE VOORDE heeft een tenure track aanstelling aan het departement Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Haar expertise bevindt zich op het gebied van architectuurgeschiedenis, Construction History en erfgoed, met bijzondere aandacht voor twintigste-eeuwse bouwcultuur en jong erfgoed. Stephanie.van.de.voorde@vub.be

De auteurs droegen het volgende aan dit artikel bij. Lara Reyniers: idee-ontwikkeling, literatuur- en archiefonderzoek, schrijven. Stephanie Van de Voorde: idee-ontwikkeling en -bijsturing, context theorievorming waardebeoordeling, schrijven. Ine Wouters: idee-ontwikkeling en -bijsturing, context hergebruik bouwmaterialen, schrijven.

FROM ART OBJECT TO RUBBLE

MUNICIPAL POLICY ON DEMOLITION MATERIALS IN BRUSSELS (1860-1940)

LARA REYNIERS, STEPHANIE VAN DE VOORDE AND INE WOUTERS

This article investigates the impact of the valuation of demolition materials on its ultimate destination in the city of Brussels between 1860 and 1940 via an analysis of municipal policy on demolition. It examines the process of revaluation and devaluation in buildings, shifting the focus from large-scale urban developments to individual elements and materials. The study entails an analysis of the rules embedded in the building regulations and specifications for demolition projects, as well as records, reports and correspondence illustrating the enforcement of these rules. A brief outline of the legal and administrative framework is followed by a discussion of the criteria used in categorizing and evaluating demolition materials.

In the period under consideration the Brussels city council, in common with many European municipal governments, embraced large-scale demolition operations as a radical solution to the challenges facing city centres. The stable policy during the period 1860-1940 exhibited various valuation processes across comparable demolition projects. The Brussels authorities pursued a stratified policy, integrating the different categories of demolition materials according to their nature and value. These categories comprised (1) treasures, artworks, objects related to numismatics and natural history, and all other objects of any value, (2) materials and objects, and (3) rubble, soil and waste.

The city prioritized artworks and objects of artistic or

historical value, over which it retained ownership, and invested in the preservation, exhibition and reuse of such materials. Other demolition materials were sold to the demolition contractors, meaning that the city government had little direct influence over their ultimate destination. Nevertheless, the building inspector estimated the financial value of the various materials and objects prior to organizing a public sale of these materials. The limited interest in rubble and waste evident in the administrative documents did not necessarily point to an absence of policy, but rather to the relation between various categories of demolition materials. By drawing attention to their financial value, the public sale of such materials not only generated financial returns for the city, but also indirectly influenced the reuse of these materials and so also the proportion of rubble and building waste.

As such, the study serves to clarify the dynamics between revaluation and devaluation of demolition materials. This new perspective on demolition materials illustrates their role in policymaking with respect to large-scale urban transformation projects. It contributes to a broader understanding of the importance of the reuse of demolition materials in the period between 1860 and 1940, and sheds light on the relation between urban development, heritage preservation, reuse and waste management.